

Croatica 42/4374471995-6.

Izvorni znanstveni članak

Mateo Žagar
(Filozofski fakultet, Zagreb)

NEKA GRAFETIČKA UJEDNAČAVANJA U HRVATSKOGLAGOLJSKIM TISKANIM MISALIMA

UDK 886.2
(808.101)

Metodološke pretpostavke u pristupu grafiji hrvatskoglagoljskih tekstova

Nije pretjerano tvrditi da je hrvatskoj filologiji ostalo još mnogo posla upravo na planu proučavanja grafije hrvatskoglagoljskih tekstova. Možda je i više nego druga filološka područja ostajala manje-više postrani, ili je pak bila doticana tek usputno. Jedan od razloga nalazi se, svakako, i u općim filološkim smjernicama ovoga stoljeća koje su rado pismovni izraz isključivale iz područja svog znanstvenog interesa. Budući da je glagoljsko pismo jedna od najprepoznatljivijih hrvatskih kulturnih odrednica, ponajviše čudi malen broj glagoljskih paleografija (tek

dvije, prva tiskana 1911, a posljednja još 1932, u svome vremenu iznimno vrijedna izdanja od kojih ni jedno nije pisano hrvatskim jezikom.¹) Pretpostavljamo da je kasnijem izbjegavanju sintetičkih opisa takve vrste uzrok bila svijest o nedovoljnoj istraživačkoj pozadini koja bi mogla opravdati sastavljanje novog cjelovitog opisa bez pukog ponavljanja. Malo se bio koji istraživač usudio punim plućima zagristi u "glagoljičku jabuku", svjestan svih opasnosti koje su ga mogle presretati.

Daleko je više onih filologa, i u nas i u inozemstvu, koji su odlučili pozabaviti se u svojim radovima jednim od grafijskih područja: genezom glagoljice,² odnosom grafem : fonem,³ osebujnostima tiskanih glagoljskih slova (i drugih grafijskih znakova),⁴ opisnom morfologijom.⁵ Iako smo ustvrdili kako se proučavanje grafije smjestilo negdje postrani glavnih filoloških smjernica, možemo reći da se u navedenim segmentima mnogo učinilo (uz podrazumijevano širenje i grananje takvih istraživanja). Ipak, ne može se sintezom dobivenih rezultata formirati cjelovita slika hrvatskoglagoljskoga pisma. Mnogi segmenti ostali su umnogome neosvijetljeni. Tako je naprimjer vrlo malo radova s temom interpunkcije ili svekolike tekstne organizacije (grafijskog uređivanja) glagoljskih štiva (od organizacije teksta u stupce do uporabe ligatura, kratica, bjelina, simbola i sl.). Prvi korak k ispunjavanju takvih praznina i prepoznavanju pravilnosti jest – precizno postavljanje zadataka. Upravo je prof. E. Hercigonja 1983. g. formulirao i istaknuo potrebu "da se točnije i sustavno utvrde smjerovi procesa (orto)grafijskog ujednačavanja, tj. da se ocijeni (za vrijeme do polovice 16. stoljeća) dostignuti stupanj jedinstvenosti postupaka i rješenja u svakom od slojeva korpusa naše srednjovjekovne glagoljaške književnosti (liturgijskom, neliturgijskom, svjetovnom) te da se istodobno u tim relacijama, poredbenom analizom, utvrde ortografske osobitosti."⁶

Takvu promišljanju, koje – vjerujemo – može voditi k pisanju nove povijesti glagoljskog pisma (uz poštivanje i uvažavanje, ali i ponovnu procjenu, svih naslijeđenih znanja), morala su prethoditi dostignuća na drugim jezikoslovnim poljima, kako na općelingvističkom (općepismovnom) planu, tako i na kroatističkom terenu: druga polovica ovoga stoljeća jezikoslovnu je kroatistiku obogatila značajnim standardološkim istraži-

¹ V. Jagić, *Glagoličeskoe pismo* ESF vyp. 3, Petrograd 1911.

J. Vajs, *Rukovět' hlaholské paleografie. Uvedení do kněžníhó písma hlaholského*, Prag 1932.

² Npr. Th. Eckhardt, J. Hamm, P. Ilčev, V. Jončev, G. Tschernohwostow.

³ Npr. E. Hercigonja, S. Damjanović, J. Tandarić, M. Mihaljević.

⁴ Npr. I. Bakmaz, F. Paro (iz tipografskog ugla)

⁵ Npr. radovi Vj. Štefanića i M. Pantelić izravno nastavljaju strukturiranje morfoloških različitosti slova u glagoljskim kodeksima.

⁶ Hercigonja, Eduard: *Nad iskonom hrvatske knjige*, Zagreb 1983., str. 394.

vanjima (za sva jezičnopovijesna razdoblja),⁷ generativna je fonologija, naprimjer, pripomogla primjerenijem tumačenju odnosa fonem : grafem,⁸ a posljednjih se desetljeća sve više počinju provoditi metode tekstne lingvistike (kao svojevrzne "rehabilitatorice" filologije u tradicionalnom smislu),⁹ i – napokon – hrvatskoj su se filološkoj javnosti, kroz snažan poticaj upravo E. Hercigonje,¹⁰ otvorila moderna gramatološka istraživanja.¹¹ Njima se, pak, nakon desetljeća raznolike, nerijetko posve sučeljene usmjerenosti,¹² u posljednje vrijeme počinju strukturirati primjerene metode u grafolingvističkom analitičkom pristupu.

⁷ Uglavnom isti autori koji su se bavili odnosom fonem : grafem, v. bilj. 3.

⁸ Mihaljević, Milan: *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*, Zagreb 1991.

⁹ Time što je istaknuta lingvistička osovina zajamčena je potpuna provjerljivost; njezini zakoni (raznoliki uzusi tekstne organizacije) znatno pridonose odgovaranju na pitanja o podrijetlu (vremenskom, prostornom, autorskom) nekoga teksta i njegovu sveukupnom opisu, uvažavaju "izvanjezične realije", ali uvijek upozoravaju na stupanj pouzdanosti tvrdnji koje njima barataju.

¹⁰ Akademске godine 1993/94. studentima kroatistike, u okviru predmeta "Općeslavenski književni (staroslavenski) jezik", ustanovljen je kolegij "Uvod u gramatologiju (slavenska pisma)", Osmislio ga je i prve godine vodio prof. Hercigonja, te, kao poticaj, sastavio skriptu *Tipovi pismene komunikacije u Slavenu od 'crta u ureza' iz traktata 'O pismenehi' Črnorisca Hrabra do alfabetskog pisma (gramatološki komentar)* s priloženim tumačenjima osnovnog gramatološkog nazivlja.

¹¹ Godine 1952. I. J. Gelb objavio je knjigu *A Study of Writing: The foundations of Grammarology*; II. izd. - Univ. of Chicago 1963. (rusko izdanje pod naslovom: J. E. Gelb: "Opyt izučeniya pis'ma /Osnovy grammatologii/", Moskva 1982.) kojom je inicirao drugačiji pristup grafiji; napušta opisno-povijesni pristup (tradicionalno paleografski) kojemu je osnovna svrha "izvangrafijska" (npr. tko je tekst napisao, gdje i kada je napisan); "Pismo postaje predmetom samostalne znanosti posvećene pismu kao specifičnoj pojavi i oblasti ljudske duhovne djelatnosti. Gelb promatra i analizira nastanak i povijesni razvoj pisma sa svom njegovom složenošću i raznovrsnošću u zavisnosti od povijesti svjetskih civilizacija. Po njegovu mišljenju nije bitno to koliko se pisma međusobno razlikuju svojim nacrtom, grafijskim oblikom (morfoloģijom) već to kako, na osnovi kakvih elemenata jezika zvučnih jedinica i sklopova se ustrojavaju i dalje razvijaju pojedini tipovi pisma." (navodi iz skripte prof. Hercigonje, usp. bilješku 10)

¹² Različita su se mišljenja okupljala oko upitnosti širenja zadataka gramatologije (A. M. Kondratov, nasuprot I. J. Gelbu, drži da valja gramatološka istraživanja širiti, između ostaloga i na paleografska; usp. A. M. Kondratov. "Grammatologija i porođajušćie modeli pis'ma", *Učenyje zapiski Tartuskogo gosudarstvenogo universiteta*, vyp. 228 ("Problemy modelirovaniya jazyka" 1969, br. 3, 2), oko odnosa mišljenja, jezika i pisma (npr. T. A. Amirova jasno je izražavala mišljenje, i time se suprotstavila mnogim, ne samo ruskim gramatolozima, da je pisanje – posve posebno organizirani jezik, jedan od dva, uz usmeni – govoreni jezik, izravna odvetka mišljenju (usp. njezinu knjigu *Funkcional'naja vzaimosvjaz pismenogo i zvukovogo jazyka*, Izdatel'stvo Nauka, Moskva 1985).

Danas široko shvaćena gramatologija ne podrazumijeva samo "teoriju pisma" ili "pozitivnu znanost o pismu" (na čemu je inzistirao sam Gelb zauzimajući se za oslobađanje gramatologije od filoloških odnosno paleografskih, psiholoških pa čak i lingvističkih motrišta), već obuhvaća ipak i povijesnu perspektivu – paleografiju (tradicionalno shvaćenu kao pomoćnu povijesnu znanost kojoj je svrha posve praktična: na temelju oblikovnih osobina, tipova, duktusa slova, pridonijeti određenju mjesta i vremena nastanka rukopisa, gdjekad i izvornika iz kojega je prepisan¹³), epigrafiku, istraživanja duktusa, psihologiju i patologiju pisma i dr.

Prof. Hercigonja napominje pak kako paleografske zadatke valja širiti, pristajući tako uz A. M. Kondratova. Nabrajajući ih, spomenuo je kako je najvažnije "precizno utvrđivanje evolucije slova, npr. eventualnih promjena u funkciji – pojave novih ili nestajanja postojećih slova, zatim praćenje mijena u njihovoj *morfologiji*, te – na toj osnovi – utvrđivanje oblika tipičnih za određeno razdoblje (paleografske date). Formalna paleografska analiza otkriva još i: značajke *duktusa* (ustaljenog pravca kretanja pera pri izvođenju nacрта pojedinog slova), *smještaja slova* u linijskom sustavu (dvolinijsko pismo ili npr. četverolinijsko), *kuta* pisma, "otežalosti" ili "lakoće" pisma (pisma s debelim, teškim potezima, npr. ustavna glagoljica u vertikalnim potezima, ustavna ćirilica i dr.) nasuprot "lakoći" tankih linija kurzivnih varijanata), *prirodu materijala* na kojem – i s kojim – se piše, *dimenzije slova*, njihov *broj* u retku i redaka na stranici folija, pisanje u jednom ili dva stupca, *folijaciju* itd." Ovako postavljeni zacrti nadilaze spomenute devetnaestostoljetne. Obuhvatnim i nijansiranim pregledom, oplemenjenim gramatološkim promišljanjem (zanimanjem za komunikacijsku funkciju svakog segmenta pismovnog aparata), Hercigonja uviđa i njihovu unutrašnju važnost, "po sebi", ne samo vanjsku, u službi povijesnih određenja nekoga teksta. S jedne strane, dakle, uvažava gramatološku "pismocentričnost" (ali pritom ne pristajući na odbacivanje veza s lingvističkom podrškom), a, s druge, spektar zadatka u proučavanju oblikovne različitosti pisanih znakova, što ga je osmislila paleografija.

¹³ Usporedi definiciju V. N. Ščepkina, *Russkaja paleografija* (1863): "Paleografija je pomoćna disciplina povijesno-filološkog karaktera koja istražuje vanjsku stranu pisanih spomenika s namjerom da se odredi vrijeme i mjesto nastanka." U stotinjak slijedećih godina nije se bitno pomaknulo shvaćanje njezinih zadataka. I J. Stipičić, u 1991. godine izdanima *Pomoćnim povijesnim znanostima u teoriji i praksi* (Školska knjiga, Zagreb) uvrštava latinsku paleografiju i, naravno, tako je i definira: "Znanost koja se bavi proučavanjem postanka i razvoja pisma... Prije svega praktična znanost i pripada skupini tzv. pomoćnih povijesnih znanosti...", str. 3-4.

U suvremenom poimanju "paleografije" valjalo bi zadržati stari naziv,¹⁴ ali temeljito, kako je i prof. Hercigonja predvidio, predefinirati uvriježenu koncepciju. Povijest nekog pisma ne smije samo sačinjavati opis pojedinačnih pismovnih elemenata, npr. povijest oblika nekog slova ili bilo kojeg drugog znaka, pojavu jednih, nestajanje drugih - ponajprije u mjesnoj ili vremenskoj raznolikosti. Povijesni pregled trebao bi polaziti od – *tekstova*, osnovnih komunikacijskih/jezičnih jedinica društveno i funkcionalno određenih te podložnih kreativnom oblikovanju; ustanoviti nijanse uređivačke nakane – na razini jednoga kodeksa, na autorskoj ravni, "radioničkoj", regionalnoj, nacionalnoj, vremenskoj, tipološkoj (npr. koliko se uređivanje liturgijskih tekstova razlikuje od uređivanja literarnih ili pravnih). Budući da rijetko možemo govoriti o pravilima, primjerenije bi bilo koristiti se terminom – tendencija, u različitim, gdjekad i vrlo nestabilnim, stupnjevima provedbe.

Tekstna lingvistika razmjerno dugo vremena nije posvećivala osobitu pozornost posebnostima grafijske organizacije tekstoiva.¹⁵ Iako se samo inzistiranje na osebnostima medija (njegova posebnog, vizualnog ili auditivnog aparata!) kojim se poruka (tekst) prenosi nije izvorno razvilo unutar tekstne lingvistike,¹⁶ njezina je metodologija obogaćena uvažavanjem pismovne podvojenosti u nekom štivu: ustanovljena je razlika između znakova koji transponiraju jezične vrijednosti (područje *grafematike*, npr. odnos grafem : fonem, pisanje jata, poluglasa /.../; distribucija točkica i sličnih signala sintaktičke organiziranosti, ucrtavanje simbola, razlikovanje minuskula/majuskula kad se želi istaknuti važnost dijela poruke, i dr.) te onih kojima je zadatak da organiziraju vizualnu aparaturu grafijom predočena teksta (*grafetika*, npr. smjer pisanja, boje, organizacija teksta u stupce, redove, *scriptura continua*, kontrakcije i suspenzije, natpisivanja, ligature, likovna bogaćenja, pisanje brojaka, oblikovne varijante slova i drugih znakova /bez promjena njihove jezične

¹⁴ Sam termin "paleografija" (*palaiós* - star, *gráfo* - pišem) upućuje tek na proučavanje "starog pisanja".

¹⁵ Po nekim razlikovanjima, upravo se tekstna analiza fokusira na strukturu pisanoga jezika, a diskursna na strukturu govorenoga. No, i pritom se samo vodilo računa o različitosti u jezičnoj organizaciji što ih uvjetuju mediji.

¹⁶ Npr. Tannen, D.: *Spoken and written language* (Norwood, N. J.: Ablex, 1982), Twyman, M. *The graphic presentation of language* (Information Design Journal 3, 1982), Johnston, E. *Writing and illuminating and lettering* (London: Pitman, 1925), Haas, W. (urednik) *Writing without letters* (Manchester University Press, 1976), Vachek, J. *Written language* (The Hague: Mouton 1973). Pismo, kao jedan od jezičnih medija, s posebnim organizacijskim pravilima, pregledno je predstavljen u priručniku D. Crystala *The Cambridge encyclopedia of language*, Cambridge University Press, 1994.

vrijednosti/, uključivanje slova iz drugih grafijskih sustava, formiranje "bjelina" u tekstu i dr.). Takvoj razdiobi odgovarala bi shema:¹⁷

	<i>usmenost</i>	<i>pismenost</i>
<i>jezik</i>	fonematika (jedinica: fonem)	grafematika (grafem)
<i>govor</i>	fonetika (fon)	grafetika (graf)

Predloženi prikaz pretpostavlja dvostruko razlikovanje: s obzirom na medij (pismovni : usmeni) i na realizaciju (u sosirovskom poimanju, jezik : govor). Premda se gdje gdje dodiruju ili prelamaju, grafematski i grafetički putevi posve su različiti. Štoviše, isto pismovno obilježje može mijenjati funkciju (počne li se dvojni oblik, npr. onaj koji odgovara glasu /i/ - "iže" i "i", odnosno **ij** i **i**, razlikovati i s obzirom na fonološku vrijednost, to više neće biti grafetičko, nego grafematsko obilježje;¹⁸ isto tako i obrnuto: iako u mlađim hrvatskoglagoljskim tekstovima ne pretpostavljamo izgovor poluglasa, vrlo često ih nalazimo napisane – štoviše u dvojnem obliku, kao "štapić" ili kao "apostrof" – ali tada već s grafetičkom funkcijom). Grafematičko je područje u osnovi jezikoslovno, a za grafetičko bismo mogli reći da pripada samo pismu (primarno je vizualne prirode, sa svrhom da omogući prijenos jezičnih pismovnih znakova /grafema, nekih interpunkcijskih znakova.../, ali i sa svrhom u sebi ili u samoj knjizi u tkanju koje sudjeluje, radi estetskoga ili tradicijskoga učinka,¹⁹ ili – kad se želi uštedjeti prostor – zbog ekonomičnih razloga), kao i što fonetičko pripada samo usmenom izrazu.

Opravljanost razdvajanja spomenutih dviju razina potvrđuje se u različitim putovima pri uređivanju grafije tekstova. Pretpostavimo li da se primjena obje ravni razvija (postupno pojednostavljivanje nefunkcional-

¹⁷ Usp. Žagar, M.: *Za nov pristup grafiji hrvatskoglagoljskih tekstova*, Zbornik radova Prvog hrvatskog slavističkog kongresa, Pula 1995. (u tisku)

¹⁸ Raspravljalo se svojedobno o posebnom slovu /a/ (Ǻ) uklesanom na Bašćanskoj ploči. Nakon mišljenja, prema kojima je posrijedi znak s grafematskom težinom, odnosno s posebnom fonološkom vrijednošću, odvojitom od "az6" (Ǻ), ipak je prevladalo mišljenje kako je posrijedi grafetička pojava inopismovnosti, tj. uključivanja dijelova drugih grafemskih sustava (grčkog, ćirilskog pisma; beneventane).

¹⁹ Npr. razlozi pisanja jata ili poluglasa, ligatura (najčešće), te donekle – kraćenja, osobito u mlađim razdobljima (tisku), nisu praktične prirode. Daleko su važniji razlozi uspostave veze s dugom tradicijom pisanja glagoljskih tekstova. Isto tako, lijepoj likovnoj izvedbi inicijala i minijatura svakako su razlozi estetički (što ne mora isključivati tradicionalističku komponentu, baš kao što ni u tradicijom motiviranim znakovima, estetički trenutak često nije stran).

nih složenosti i usložnjavanje gdje to očekuje promjena komunikacijskih, jezičnih i primarno vizualnih zahtjeva), nužno je usporediti ta dva procesa.

Raščlamba grafije hrvatskoglagoljskih tiskanih misala potvrđuje spomenutu tezu o razdvojenosti smjerova uređivanja. Tako smo naprimjer ustvrdili da pomlađenu jezičnu (grafematsku) strukturu jednog misala može pratiti konzervativnije organizirana grafetička pismovna ravan.

Prema tome, svaki od ta dva tipa uređivanja ima svoje pravilnosti i svoju sudbinu u hrvatskoj knjizi. Gdje se dotiču, ali gdje se i iznimno razlikuju. Primjeri što slijede pokazat će tipologiju te razdvojenosti i opravdati inzistiranje na izdvojenu motrenju grafetičkog uređivanja glagoljskih tekstova.

Elementi grafetičke koncepcije tiskanih glagoljskih misala

Četiri hrvatskoglagoljska tiskana misala (*Prvotisak 1483, Senjski misal 1494, Misal Pavla Modrušanina 1528, Kožičićev "Hruatski misal" 1531*) dobar su materijal za naše proučavanje. Ponajprije, posrijedi su štampani tekstovi, pa treba pretpostaviti izraženije uređivačke namjere (na temelju odabira iz uzora;²⁰ usudimo li se jako uopćiti: rukopisni kodeksi više inzistiraju na ljepoti izvedbe /posrijedi je autorski rad/, a otišnuti na doradenosti – funkcionalnosti koja podliježe uređivanju /impregnirano kolektivno iskustvo/). Nadalje, od prvog do posljednjeg proteklo je gotovo 50 godina (Prvotisak označava sam vrhunac glagoljske pismenosti, dok je Kožičićev misal nastao u vremenu kada se glagoljska tradicija bližila koncu svoje autentične živosti) – dovoljno vremena da se uoči razvoj nekih pismovnih elemenata, ali ne i da se razlike stabiliziraju (riječ je o vremenu kad je, i na grafijskom i na jezičnom planu, moglo dolaziti do zamjetljivijih promjena nego u čitavim starijim stoljećima). Istodobno, budući da prva dva misala (inkunabule!) dijeli tek jedna godina, a posljednja dva samo tri – moguće je naslutiti koliko takav tip razlikovanja doista podliježe vremenu a koliko je tek u slobodi pojedinog priređivača. Vjerojatno su sva četiri (ili barem tri – ako je Prvotisak

²⁰ Istraživanje M. Pantelić potvrdilo je npr. da je Misal kneza Novaka doista bio predloškom Prvotisku: "Sadržajna i povijesnoliturgijska analiza pokazala je da su redaktori Prvotiska poštivali sadržaj staroga Novakova misala (...) ali se ipak nisu mogli oprijeti svojoj lokalnoj tradiciji, pa su u tekst Prvotiska unijeli neke stilizacije, izraze ili oblike koji su im bili u ušima bilo iz vlastitih njihovih kodeksa i crkvene prakse bilo iz jezičnoga stanja svoga kraja", usp. Pantelić, M. *Prvotisak glagoljskog misala iz 1383. prema misalu kneza Novaka iz 1368*, Radovi Staroslavenskog instituta 6 (1967), str. 75. Istraživanja bi sada valjalo nastaviti i vidjeti koliko se ugledanje prepoznaje u grafijskim rješenjima.

također otisnut u Mlecima) nastala u različitim tiskarama (Senjski misal – Senj, Misal Pavla Modrušanina – Venecija, Kožičićev misal – Rijeka, i neustvrđeno pouzdano mjesto tiskanja Prvotiska: Venecija, Kosinj, Modruš, Izola...?), što može značiti da su i pripreme obavljane na različitim mjestima, pod različitim – i društvenim (ekonomskim) i kulturološkim – uvjetima (o kojima su ovisili i susreti priređivača s mogućim rukopisnim uzorima) te s različitom narodnojezičnom osnovicom koja je svakako utjecala na formiranje jezika knjige.

Budući da je grafetičko područje vrlo široko, i po funkcijama²¹ i po načinu izvođenja (reduciranje, dodavanje, preklapanje, kombiniranje, zamjenjivanje – pismovnih elemenata, ponajprije slova ili njihovih dijelova, ali i ostalih grafijskih znakova: crtica, točkica, simbola), ovom smo prilikom fokusirali tek nekoliko grafetičkih obilježja raznoliko uređenih u četirima hrvatskoglagoljskim tiskanim misalima: kraćenja (kontraksije) i suspenzije, ligature i bjeline.

Funkciju prostornoga kraćenja u glagoljskim tekstovima ima više grafetičkih elemenata. Osim stezanja (*per contractionem*) i "odsijecanja" (*per suspensionem*), što se u stručnoj literaturi obično podrazumijeva pod kraćenjem, istu tu ulogu imaju i ligature, sliveno pisanje²² i nadslovljavanje, uvrštavanje manjih slova... Detaljna usporedna analiza (npr. učestalost, vrste i prilike kraćenja) mogla bi pokazati koliko su ta kraćenja izraz tradicije, koliko štedljivošću opravdana, a koliko je moguće procijeniti ih rezultatom "pismovnih dodira".²³ Zasad se zadržavamo, svjesni svih ograničenja, na procjeni odnosa u našim tiskanim misalima.

Usporedili smo isprva dva najstarija tiskana glagoljska misala, Prvotisak i Senjski, što ih dijeli u nastanku tek jedna godina, i zaključili da Senjski misal sadržava otprilike 20% više primjera kontraksija i suspenzija.²⁴ Treći po redu, Misal Pavla Modrušanina, po učestalosti navedenih

²¹ Ponajčešće je posrijedi funkcija kraćenja (kontraksije, suspenzije; ligature; pisanje brojaka), ali ima, doduše rjeđe, i namjernog obogaćivanja (prostorno širenje: npr. sve češće uvrštavanje bjelina radi veće "prozirnosti" teksta; estetsko osmišljavanje: inicijali, minijature, dijelovi teksta u boji...).

²² U starijim glagoljskim spomenicima sliveno pisanje (*scriptura continua*) bila je neutralna grafetička pojava; uvrštavanje bjelina značilo je otklon od običaja (pa bi tako dolazilo do prostornog širenja napisanog teksta).

²³ Ustvrđeno je tako da su u srednjovjekovnim latiničkim spomenicima kratice najčešće u vrijeme pisanja goticom, dakle od kraja XII. do polovice XV. st. – od kada, a tad nastupa doba humanistike, počinju polako nestajati. Vjerojatno snažno reduciranje kratica u Kožičićevu misalu možemo tumačiti, bar dijelom, i pismovnotekstnim dodirima.

²⁴ Analiza je provedena na četrdesetak reprezentativnih stranica, iz različitih dijelova – paralelno kroz sva četiri misala: odstupanja od stranice do stranice, na našim

grafetičkih obilježja sličniji je 34 godine starijem Prvotisku negoli tri godine mlađem – Kožičićevom misalu. Štoviše, ta su dva misala, dakle prvi i treći, upravo najbliži po uporabi abrevijacija, a tek bi opsežna i precizna kompjutorska analiza mogla odrediti kolika su ta odstupanja). SM, uočava se dakle, ima uvjerljivo najviše kraćenja od svih.²⁵ Uvjerljivo ih najmanje pak uvrštava Kožičić (prema Prvotisku – kraćenja je bar 75% manje), pritom se gotovo približavajući izvornim načelima staroslavenskih tekstova gdje je samo ograničen broj riječi mogao biti podstavljen pod "aureolu" – titlu. I površan pogled na misal tiskan u njegovoj tiskari to potvrđuje. Osim *nomina sacra* (*gi, gmb, gmb, bb, aē, ejliē, isb, stago...*) to su još i: *čkom, učnikom, oblčet, vrme, slva, pomlvane...* (vrlo česte, a i sadržajno bliske prethodnoj skupini) i vrlo česte kontrakcije glagolskih i zamjeničkih oblika: *nšgo, vša, rci, tbi, nsb, bsi, e...* (SM, zanimljivo, jedini ne poznaje kraticu *e*, s natpisanim "t" ($\overline{\text{t}}$) ili bez njega, za *estv*,: to je važna grafetička činjenica koja može imati i veze s grafematskim vrijednostima). Djelimice je razlog uvrštavanju kraćenja vjerojatno tradicijske prirode (to odlično pokazuju primjeri *crkvi* i *otcu* koji se vrlo često pišu s nadmetnutom titlom: izgovor prvoga ionako ne podrazumijeva poluglas; drugi se pak u starijim misalima već pisao bez "t": *oca, oca ...*, bez upisane title; u našim je slučajevima presudila tradicija). S druge strane, Kožičić – smio i u formiranju jezika misala²⁶ – dopušta si veće pomake i u organizaciji pisma. Ne smijemo previdjeti da je kraćenju motiv bila i -ekonomičnost, štednja materijala za pisanje.²⁷ U XVI. st. knjige se već umnogome tiskaju na papiru, a njegova je cijena bila bitno manja negoli

uzorcima, nisu bila tolika da bismo mogli pretpostaviti znatnija odstupanja na preostalom neanaliziranom dijelu korpusa. Ipak, dok se ne učini podrobna analiza, sve naše ovdje predočene brojčane vrijednosti treba čitati sa stanovitom rezervom.

²⁵ Ovaj dio rada temelji se na uspoređivanju nekih grafičkih rješenja u Senjskome misalu prema drugim hrvatskoglagojskim tiskanim misalima, o čemu je autor izvijestio u referatu na znanstvenom skupu "Senjski glagoljaški krug", održanom u Zagrebu ujesen 1994, u organizaciji HAZU.

²⁶ Usp. bilj. 34.

²⁷ Da bismo mogli, barem u naznakama, procijeniti kolika je zapravo prostorna korist od primjene abrevijacija, napravili smo usputno mjerenje, na desetak stranica Prvotiska, iz različitih dijelova. Pokazalo se da se broj ušteđenih slovnih mjesta na jednoj stranici kreće u rasponu od otprilike 160 do 230. Ako u jedan red stanu oko 22 slova znaka, to bi značilo da se na svakoj stranici šteti od 7 redaka do 11. Ako pak to pomnožimo sa sveukupnim brojem stranica u Prvotisku (426), dobit ćemo umnožak (cca 3000 - 4700) koji opet moramo podijeliti s prosječnim brojem redaka na stranici (72) da bismo saznali koliko je stranica (42-65) odnosno listova (21-32,5) moglo uštedjeti. U svakom slučaju posrijedi je količina veća od *quaternia*, sveščića od 8 listova (četiri dvostruka lista) koji su se uvezivali u knjigu. Budući da je najčešći materijal za pisanje glagoljaških tekstova bio pergament, lako je pretpostaviti koliko je manje koža bilo potrebno.

pergamenta. Razloga za pretjerivanja u kraćenju nije bilo, utoliko više što i onodobne, "supostojeće", knjige tiskane latinicom (tek predstoji procjena međupisamskih veza!) izbjegavaju taj dio grafetičkog spektra. Čini se da se strukturiranje pisanih tekstova sve više kretalo prema što manjoj opterećenosti teksto nefunkcionalnim vizualnim "viškom", pritom zadržavajući različit odnos prema tradicijskim grafetičkim vrijednostima. Naravno da je predočena čestotna analiza samo segment u proučavanju uređivanja kraćenja. Trebalo bi, nadalje, uspoređivati načine (kakav je odnos suspenzija i kontrakcija, da li se koje od njih više vežu za neku kategoriju riječi, kako se kombiniraju s ligaturama...) i mjesta kraćenja (npr. ovisi li primjena kraćenja o tipu teksta, npr. jesu li posrijedi ulomci iz evanđelja, psalmi, ili pak rubrike...), te zajedno s podacima o učestalosti formirati sliku o uređivanju kraćenja (koju bismo kasnije mogli usporediti i sa stanjem u onodobnim latiničkim i latinskim knjigama).

Ligature su po svojoj funkciji također jedan tip kraćenja, iako se njima na stranicama bitno manje šteti prostora negoli kontrakcijama i suspenzijama. Motivi njihove primjene svakako su i tradicijske naravi, ali one i – vizualno obogaćuju tekst. Uvrštavanje ligatura podrazumijeva grafičke/tipografske kreacije u kombiniranju i oblikovanju spojenica. Valjalo bi, pored izvještavanja o učestalosti, što će uslijediti, istražiti i načela primjene i oblikovanja, s osobitim obzirom na tisak: odnos horizontalnih i vertikalnih ligatura; jednostrukih, dvostrukih i višestrukih; kakva je veza s vrstom teksta, u kojim se dijelovima preklapaju ("praznina" ili tek linija, ponekad samo "lijepljenje" bez obzira na oblike koji se susreću), mogu li se prepoznati kakve međupisamske veze i dr.²⁸ Spor i pomalo omalovažavanju podvrgnut (opravdano – ako se ne može povezati s ostalim grafijskim osobinama u cjelovitu sliku grafijskog uređivanja) postupak brojenja i statističke procjene ipak malo može pripomoći u procjeni grafijske uređenosti pojedine knjige, dakako nadopunjen s drugim svrsishodnim istraživanjima. Ustanovili smo tako, usporedivši stanja u našim misalima, da se ligature podjednako često pišu u Prvotisku misala, MPM te u KM (malen uzorak koji smo obradili upućuje da su odstupanja među njima vrlo mala, npr. Prvotisak sadržava ligature u neznatno većem broju od KM, ali već bitno brojnije od MPM). Ali, vrlo je zanimljivo što se ligature u Senjskome misalu, poznatome upravo po iznimnom bogatstvu kombinacija, postignutom tzv. tehnikom lomljenih ligatura, drastič-

²⁸ Ivan Bakmaz, jedan od malobrojnih istraživača hrvatskoglagoljske grafije, osobito s obzirom na tipografiju, svojedobno je ustvrdio: "Za analizu grafije glagoljskih inkunabula ligature su vrlo zahvalan materijal jer kod ligatura nije samo prisutno mnoštvo karakterističnih obilježja međusobne razlikosti, već su uočljive i posebne tehnike formiranja ligatura (...)", usp. Bakmaz, Ivan - *Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva (analiza grafije)*, Slovo 31, str. 103-132.

no rjeđe pojavljuju.²⁹ Ako naprimjer tu osebnost SM dovedemo u vezu s neobično često primjenjivanim kraćenjima (daleko češćima negoli u ostala tri misala), pa ako načela takva uređivanja usporedimo s nakanama o jezičnom ujednačavanju – uvažavanje se i te, posve pomoćne, metode može opravdati. Ivan je Bakmaz ustvrdio kako u SM, slično kao i u *Ba-romičevu brevijaru* iz 1493., "nailazimo na gotovo neograničenu otvorenost kombinacijama", slova se kombiniraju, daleko češće nego u svim drugim misalima i bez obzira na prostornu istovetnost zajedničkih dijelova. Mnoge su veze "neprimjerene", osobito one kojima prvi dio čine slova "b", "k", zatim kombinacije "le", "lê", "ca" ili osobito omiljene veze sa "a", koje se najčešće ipak poklapaju u jednoj liniji.³⁰ U Prvotisku od u tom smislu nepravilnih horizontalnih ligatura (koje ne koriste zajedničku "prazninu" – okruglu, trokutnu ili četverokutnu) nailazimo tek veze u kojima sudjeluje "ž", npr. "eže", "iže", "kž" (razmjerno rijetka ligatura "ee" koristi tek zajedničku crtu³¹). Od vertikalnih "neuredno" su pak spojeni tek "br" i "mo". Činjenica da od 31 ligature (koliko ih u Prvotisku ima kao zasebnih znakova) važno načelo zajedničke praznine ne poštuju (osim triju kombinacija sa "ž") samo ligature "br" i "mo". Vjerojatno je i razlog opstajanja ligature "tvrđave" za "m" upravo u tom načelu (naime latiničko/ćiriličko "m" ne sadržava praznine).³² Dok u Prvotisku jasno možemo uvidjeti visok stupanj uredenosti pisanja ligatura, u SM puno je

²⁹ Ligaturá, kako pokazuju naši uzorci, u Senjskom je misalu gdje gdje i dvostruko manje u odnosu na ostala tri misala.

³⁰ Tek bi precizna analiza najstarijih glagoljskih tekstova pokazala pun razvoj uporabe ligatura. Kad i kako su se, nakon uobičajenih konsonantskih ligatura, počeli uključivati vokali (a i zašto?), kakav je odnos vodoravnih i okomitih ligatura, gdje su granice kombiniranja slova? Osim što cjelovit opis ligaturnoga stanja (u okviru cjelovite povijesti hrvatskoglagoljskog pisma) može pridonijeti filološkom znanju (npr. pri tumačenju pismovnih veza između Novakova misala i Prvotiska, odnosa Misala Pavla Modrušanina prema Kožičićevu mišalu (usporedi Bakmaz, Ivan – *Redukcija ligaturnoga inventara*, Zbornik radova o Šimunu Kožičiću Benji, Zagreb 1991, str. 27 - 32), i sl., moguć je i unutarpismovni pristup – kroz probleme funkcionalnosti ligatura (ekonomija, tradicija, vještina) u glagoljskoj knjizi, ili čak i na širem – općepismovnom planu u okviru fonematskog pisma, gdje je jedan fonem predstavljen jednim znakom. Zanimljiva je i razlika u odnosu ligatura prema uncijalnom rukopisnom, tiskanom i kurzivnom glagoljskom pismu.

³¹ I inače zanimljiva ligatura koja svjedoči o dvostrukoj okrenutosti slova "e". Okrenutost jednog dijela nadesno treba tumačiti međupisamskim dodirima (iz ćirilice ili latinice). Kad bismo takav primjer našli i u najstarijim glagoljskim spomenicima, bila bi to vrijedna činjenica koja bi mogla pripomoći razmatranjima o podrijetlu glagoljskoga pisma.

³² Senjska izdanja ne primjenjuju oblik "tvrđave", jer su ionako dokinula "načelo praznina".

više do izražaja došla razigranost kombiniranja lomljenih ligatura. Nije se mogla ni primijeniti veća dosljednost uporabe tih raznolikih i brojnih kombinacija, jer bi u tom slučaju tekst bio previše njima opterećen i bitno manje proziran. Grafijskom priređivaču Prvotiska važnija je bila uređenost na oblikovnim kriterijima (u odmjerenoj uporabi na jednoj stranici, po cijenu i propuštanja vezivanja), a onome Senjskog misala – demonstracija vještine (ipak, uz oprez da se ne pretjera u učestalosti primjene). O ponovnim pokušajima k stabilizaciji svjedoči i stanje u MPM. I. Bakmaz je ustvrdio da taj misal sintetizira tradicionalna rješenja s novom tehnikom uobičajenom kod Baromića i u senjskoj tiskari.³³

Zanimljivo je promotriti kakav je Kožičićev odnos prema uređivanju grafije, osobito kad znamo njegovu izrazitu sklonost k uređivanju jezika vlastitih izdanja.³⁴ Važna je pritom Bakmazova tvrdnja: "Kod Kožičića ćemo se ponovno susresti s redukcijom ligaturnoga inventara koji kvantitativno ne premašuje ligaturni inventar prvotisaka Misala (Prvotiska, op.)..."³⁵ Slično grafijskom uređivanju u Prvotisku, prepoznatljiva je Kožičićeva nakana da se povezuju slova koja imaju zajedničku "prazninu";³⁶ naprimjer u MPM razmjerno česte spojenice "hv", "gv", "gd", "gl" u KM nećemo naći, možda i zbog toga što pretpostavljaju spajanje neravnomyernih dijelova, lijevog manjeg i zaobljenijeg, a desnog velikog i četvrtastog (npr. **hvd**). Kao i pri spajanju slova u Prvotisku, susrećemo ligaturu "br" **br**, ali susrećemo i slične spojenice "bo" **bo** i "ko" **ko**; ima i vezivanja s korištenjem jedne zajedničke linije, ali samo se pritom naslanja "a", npr. **ah** ili **ah** (tradicijska Baromićevih izdanja). Kao i u slučaju

³³ "Dok su kod Baromića i u senjskoj tiskari gotovo potpuno reducirane ligaturne montaže s jednim od ta dva znaka ("žc" i "ž", tj. **z**, **z**, naša op.), kod Modrušanina se i **z** **z** koriste u brojnim montažama (...). A broj ligaturnih montaža bit će gotovo udvostručen jer se **z** počelo dodavati i ispred punoga slova. (...) Uvelike ćemo se iznenaditi kad uočimo da taj isti Modrušanin krajnje reducira montaže. (...)", usp. bilj. 30, str. 28.

³⁴ "Vložil' da sam' ruku va ogan': eže est' da napravlam' knige priēte juže od mnozih' vek' ... I te eže imut' tako su nakazane lažnimi pisci i zalimi tmači: da smo se sramovali mnozi n(a)šim' ezikom... Azže krivim' prēdšadšēe našē: iže naučenii od' mēne i bogatii suče: mogli sut' popraviti od' mnoga... i koliko mogu trudim se za popravlēnie našē knige... Ostavljam' čudesa nika i nakazi tmačeniē eže vsa: ili vekša čest' nih popravlena sut' mnoju. Istinnoe est' da se slomit kadagodi brže mogu' neže spaviti eže na krivo utvrdnula sut' ... (usp. Tutschke, Gunther: *Die glagolitische Druckerei von Rijeka und historiographisches, Werk Verlag Otto Sagner, München* 1983, (u izvorniku: *Knjižice od žitiē rimskih arhierēov' i cesarov'*, str. 60v), str. 39-40; u izvorniku str. 2r-2v.

³⁵ Usp. bilj. 30, str. 28.

³⁶ I u MPM prepoznamo tu namjeru, ali se primjenjuje na još više slova s "prazninom".

razvijanja vezivanja tipa "br" – iz Prvotiska (dodajući spojenice "bo", "ko"), u KM se proširuje (dosljednije provodi) i tendencija o pisanju trojnih ligatura u kojima sudjeluje "ž", pa osim "iže", "eže", "êže" (iz Prvotiska), nalazimo i spojeve: "aže", "mž" ("m-tvrđava"), "zž", "juže" ... U odnosu prema senjskim izdanjima očigledno je da je Kožičić nastojao još više od Modrušanina "spustiti loptu" u kreaciji i primjeni ligatura, pritom se doista koristeći i starim rukopisnim nasljeđem (pročišćenim u Prvotisku) ali i novinama što ih je donijela tehnika lomljenih ligatura. Koliko je to morala biti svjesna namjera osobito se potvrđuje u usporedbi sa stanjem u posljednjoj tiskanoj glagoljskoj knjizi pisanoj na hrvatskostaroslavenskom jeziku – *Brozićevu brevijaru* iz 1561. g. Bakmaz je ondje evidentirao čak 250 ligaturnih montaža (što je dvostruko više nego u Baromićevim izdanjima u koje se Brozić ugledao),³⁷ koje su stvarane nerijetko bez obzira na oblik slova, radi čistog manirizma. Iako nije u središtu našeg zanimanja, spomenuli smo stanje u Brozićevu brevijaru (prema spomenutim istraživanjima I. Bakmaza) i zaključili da se, nažalost, takva stabilizacija nije nastavila. Produkcija glagoljskih knjiga u XVI. stoljeću sve je više opadala, bilo je to vrijeme dekadencije, a ne uspona što ga prati sređivanje cjelokupnoga grafijskoga i jezičnog aparata.³⁸

Pregled (uzgredan i manjkav) kroz stanje u ligaturnom uređivanju mogli bismo sažeti i završiti tvrdnjom – kako je stupanj uređenosti uporabe i kreacije ligatura najveći upravo u najstarijem tiskanom misalu – Prvotisku. Takav red (kako je Bakmaz istaknuo – već znatno reduciran inventar u odnosu na rukopise) narušila je nova tehnika predstavljena u Baromićevim izdanjima.³⁹ Misal Pavla Modrušanina nastojao je kombinirati stara rješenja s novima, i konačno stabilizirati taj odnos. Kožičić je

³⁷ Usp. bilj. 30, str. 30-31.

³⁸ I sam je prof. Hercigonja, pozitivno procjenjujući prosudbu I. Bakmaza o glagoljaškom uvažavanju "cjelokupnog glagoljaškog iskustva" pri kreiranju grafijskih i grafičkih rješenja u tiskanim knjigama ustvrdio: "Valja upozoriti na očitu aplikabilnost posljedaka istraživanja grafije glagoljskih tiskanih knjiga 15/16. stoljeća prema grafiji rukopisnih kodeksa npr. i u sferi jednog šireg, kulturološkog razmatranja pojave glagoljaštva. Ta grafijska istraživanja mogu, naime, - pored ostalog - u još jednom segmentu doprinijeti odredbi stvarnog intenziteta i dosega često spominjanog jedinstva glagoljaške duhovnosti, koja nije poznavala tradicijskog diskontinuiteta niti regionalne podvojenosti". Na istome mjestu nastavlja "Bilo bi, moguće, korisno da je pri ovoj raščlambi uzeto u obzir (u bilo kom opsegu) i *posljednje* glagoljaško izdanje u 16. stoljeću, Brozićev *Brevijar* (iako prelazi dobnu granicu inkunabula), radi provjere teze o diskontinuitetu, na grafiji jednog relativno kasnog teksta koji ipak zatvara cijeli glagoljaški tiskarski opus (pa je, upravo zato, pogodan za prosudbu odnosa prema cjelokupnom glagoljaškom iskustvu)". Usp.: (E. Hercigonja - *Povijesni, društveni i kulturnoambijentalni uvjeti nastanka i razvoja hrvatskoga glagoljaškog tiska...*, Slovo 34 /1984/, str. 50).

pak pošao korak dalje, i još malo smanjio te "pročistio" ligaturni inventar. Vodio je računa o višestoljetnoj tradiciji i uvedenim novinama, sa željom za stabilizacijom rješenja, ne pretjeranom demonstracijom vještine ni inzistiranjem na slikovnoj odnosno dekorativnoj dimenziji pisma.

Priključit ćemo ovom pregledu nekih grafetičkih obilježja hrvatsko-glagoljskih tiskanih misala – i kratak prikaz rasporeda bjelina (narušavanje načela *scriptura continua*). U SM, istaknimo odmah, vrijedila je vrlo jaka tendencija (gotovo pravilo) da jedna riječ, sastoji li se samo od jednog ili dva znaka, ne može stajati sama. Jednostavnije je stoga reći koje se dvoslovne ili jednoslovne riječi nisu pisale združeno.⁴⁰ Bile su to naprimjer pokazne zamjenice, neki glagolski oblici (npr. *bě*), odnosno zamjenice (npr. *ku*), gdjekad i samo *i* – kada služi kao konektor isticanja. Očigledno, grafička se norma nije mogla toliko očvrstati da se ne bi obazirala na komunikacijsku vrijednost pojedine riječi. Možda bismo mogli reći da je takav slučaj odvojenog pisanja bio znakovit – signal potrebnog isticanja, izdvajanja. S lijeve strane se ne razdvajaju prijedlozi *v(b)*, *k(b)*, *s(b)* /*va*, *ka*, *sa*; *do*, *o*, *na*, *ot(b)*, *po*, *pred(b)/pret(b)*; veznici: *i*, *a*, *ni*, *da*; negacija *ne* i sl., a zdesna također ostaju pridruženi nenaglašeni zamjenički oblici: *me*, *mi*, *se*, *ni*, *i*; uzročni veznik *bo* itd. Raspored bjelina (narušavanje načela *scriptura continua*), prema tome, grafička je pojava, tek katkad izravno uvjetovana izgovornom (čitanom) jezičnom stranom (izgovornim cjelinama). Zato i ne govorimo o enklitikama i proklitikama, ili o akcenatskim cjelinama. Daleko je važnije – vizualno načelo, prema kojemu je valjalo dužoj riječi pridružiti one jednoznakovne ili dvoznakovne, s lijeve i/ili desne strane, te – tekstno (pragmatično), koje dopušta da se jednako kratke, ali komunikacijski drugačije obilježene riječi – razdvoje.

U Prvotisku je razmjerno malo odstupanja od stanja u SM. Ipak, treba reći da je SM ponovno u jednom elementu najekstremniji – vodi u izbjegavanju bjelina (ne samo u učestalosti kontrakcija i suspenzija, te slobodi kreiranja ligatura): naprimjer često ne razdvaja veznik *da*, pa tako u Prvotisku imamo *da otmaležećihb*, a u SM: *daotmaležećihb*, u PT *da vdne* a u SM *davdne* itd.

U MPM promjene su još vidljivije. U usporedbi sa SM odvojeno se pišu i primjeri: *na oblčē*, *prêd licemb*, *rče imb*, *do nedle*, *ot b(og)a*, *ka aha-*

³⁹ Takvo unošenje neravnoteže Bakmaz tumači: "Budući da se radilo o novom tehničkom izumu, smatrali bismo to prirodnim procesom podvrgavanja tehnološkim zakonitostima", usp. bilj. 30, str. 31.

⁴⁰ Uvijek treba imati na umu da postupak ne teče prema združivanju, nego prema razdvajanju; povijesna je perspektiva na strani združenog, sastavljenog pisanja, iako je s vremenom uvrštavanje bjelina / razdvajanje postajalo sve uvriježenije, osobito već u tiskanim knjigama kakve i sada imamo pred sobom. Drugim riječima, ne bi trebalo govoriti o riječima sklonima pridruživanju, nego o onima koje se opiru rastavljanju.

zu... Iako je obrađen malen broj reprezentativnih stranica, jasno se vidi da je u pogledu odvajanja riječi SM u puno bližem odnosu s Prvotiskom, a da će tridesetak godina razmaka do MPM polučiti postepenim razdruživanjem "združenica"⁴¹ (kao posljednje faze u cjelokupnom razdruživanju leksičkih jedinica u glagoljskom tekstu), što je posve vidljivo usporedi li se MPM sa SM. Takvu će razvojnu liniju osobito potvrditi KM: Kožičić je, sređujući jezik, odlučio srediti i grafiju. Tako je, tek s povremenim iznimkama, odlučio da s lijeve strane pridruži samo jednosložne prijedloge *vb, sb, kb*, a njihove varijante: *va, sa, ka* uglavnom je odvajao (uz posebna pravila o distribuciji tih varijanata) – pa mu se tako i potkrala greška: *sa blaznit se*. Sve ostale "pripisanice" iz PT i SM u Kožičića se pišu odvojeno. Nešto je blaži bio prema riječima zdesna ("dopisanicama") pa združuje tako: veznik *bo*, zamjenice *mi, me, se, te, ga, je*; glagolski oblik *bi*, itd.

Za razliku dakle od nepravilne razvojne linije kontrahiranja i slijevanja u ligature, linija redukcije združenica nešto je pravilnija, pa se pokazalo da su u tom smislu upravo SM i PT arhaičniji, MPM nešto manje, a KM obilježava visok stupanj redukcije, nastao u prvom redu autorskom odlukom samoga biskupa Benje.

Između ostaloga, pokazalo se i na ovim primjerima (koje bi još trebalo obogatiti poglavljima o nadrednom pisanju, distribuciji poluglasa, odnosu majuskula i minuskula...), npr. na činjenici da je (orto)grafijski – u nekim elementima – SM konzervativniji od Prvotiska, iako je znano da je jezično bitno pomlađeniji. Pokazalo se, vjerujemo, da grafijsko uređivanje ima svoju zasebnu liniju koja je tek djelimice povezana s linijom jezičnoga uređivanja. Pravo na zasebnost i osmišljenost potvrđuje i uspostavljena pravilnost u razvijanju grafičkih obilježja kroz vrijeme; ako je jedan tekst tradicionalniji u pisanju ligatura, bit će uglavnom tako i pri kraćenju te razdvajanju združenica. Grafetička organizacija tekstova neodvojiv je dio svake povijesti pisma (govori o realizaciji, ne samo o pismu kao apstraktnoj, potencijalnoj kategoriji), štoviše njegov primarni dio. Proučavanje tih pravilnosti, u nadopunjavanju s grafematskim istraživanjima (s posebnom pozornosti prema interferiranju grafetičke i grafematske razine), vodi k cjelovitu poznavanju fenomena glagoljskih tekstova. Predočeni rezultati i metode tek su ilustracija potrebna i zahjevna pristupa, koji bi se, s osmišljenom kompjutorskom pomoći, na obimnom korpusu, mogao u razmjerno kratku vremenu obaviti i time, velikim dijelom, napokon ispuniti spominjane zadatke što ih je postavio

⁴¹ Predlažemo ovaj termin za združeno pisane riječi (uobičajeno već u tekstovima XV. st.) po načelu pripisivanja ili dopisivanja, najčešće jednoslovnih ili dvoslovnih riječi (jedne ili više njih, samo zdesna, samo slijeva, ili obostrano) središnjoj.

prof. Hercigonja – temeljno usput pridonoseći, kako smo željeli pokazati, tom istraživanju.

SUMMARY

SOME GRAPHETIC STANDARDISATIONS IN PRINTED CROATIAN GLAGOLITIC MISSALS

In this paper attention is given to Eduard Hercigonja's contribution to the study of graphemes in printed Croatian Glagolitic texts. Before the presentation of the results, it is the applied methodology elaborated in many aspects also by the honoured that is being discussed. The approach to the written text is based on the differentiation between graphematics (linguistic values primarily expressed by writing) and graphetics (the graphic level, visual text editing with no correspondent linguistic level). Presented are different perspectives under which these levels can be observed. The conclusion is that each of them has different editing patterns, that can – but should not – correspond to each other in terms of the degree of their rejuvenation or conservatism. Analysed are some graphetic features (contractions and suspensions, ligatures, scriptura continua) of some selected printed Croatian Glagolitic missals composed in the Croatian type of Old Slavonic language: the First Missal (1483), the Senj Missal (1494) Pavao of Modruš' Missal (1528), Kožičić' Missal (1531). It can be observed that the Senj Missal most conspicuously does not reflect relatively linear changes in the graphic arrangement: it has most abbreviations; the words are not separated from each other as frequently as in other three missals; the inventory of ligatures is the richest among the studied, but the ligatures themselves do not appear so consistently as in other ones (at some parts of the text twice as less as in the First Missal of 1483).